

Dankwoord

Allereerst wil ik Bert Meijberg vanuit mijn hart danken voor het feit dat hij alle 100.000 woorden zorgvuldig heeft gelezen en met zijn literaire talent wijzigingen heeft aangebracht, waardoor het geheel mooier is geworden.

Ook Annelies Nijboer, mijn redactrice bij Ten Have, heeft met grote aandacht wijzigingen voorgesteld die het beter leesbaar maken.

Bettie van der Bijl dank ik voor de wijze vragen die zij stelde bij de inhoud.

Janke Holtland ben ik zeer dankbaar voor haar scherpe geheugen, waardoor ze het beeld van mijn jeugd compleet heeft gewijzigd.

Op een bijzondere manier ben ik dank verschuldigd aan Truus, die in 1985 tijdens mijn therapiestage God als derde gesprekspartner in de spreekkamer liet binnenkomen (zie het hoofdstuk ‘Hete hoofden, koude harten’) en daarmee de impuls gaf voor de scriptie die mijn leven heeft veranderd en uiteindelijk tot ook dit boek heeft geleid.

Omdat ik niet zo’n eenvoudig mens ben heb ik heel wat hulpverleners versleten (dát hoop ik niet) voor wie ik alleen maar lastig was en die mij niets hadden te bieden, maar die me daardoor wel hebben gestimuleerd zelf therapeute te worden.

Vanaf 1990 heb ik anderen ontmoet. Tien jaar lang heeft Henk van der Eng mij diepe duisternis en helder licht doen ervaren en was hij de enige bij wie ik me thuis en veilig voelde. Daarnaast en daarna vond ik psycholoog Arie Oosterlee, psychiater Jos Gerards en was er Harry Scholberg, mijn huisarts, die mij soms met enkele zinnen weer hoop gaven als ik die nodig had.

Ik ben mijn cliënten, lezers en aanwezigen bij lezingen dankbaar voor wat zij mij hebben geleerd en de nieuwe inzichten die ze mij gaven.

In mijn levensverhaal spelen talloze mensen een rol, die ik, soms achteraf, daarvoor dankbaar ben. Zonder hen had ik niet de aardse tegenstellingen kunnen meemaken die nodig zijn om een heel mens te worden. Pijn en blijdschap, duisternis en licht, haat en vergeving, oorlog en vrede, vasthouden en loslaten, angst en liefde.

Allen, met wie ik heb geleefd en leef, hebben mij gemaakt tot wie ik ben. Ik ben, zeker nu ik alleen woon, heel dankbaar voor het contact met dierbaren, met wie ik, ook al ontmoeten we elkaar niet vaak, een onbreekbaar lijntje ervaar.

Hun namen zouden een nieuw boek vullen.

Mijn ouders hebben mij mogen ontvangen en hebben mij dit leven geschonken. Ik kan niet uitdrukken hoe blij ik daarvoor ben. Lezen jullie mee? Of kan dat niet, vanuit Waar jullie nu zijn? Maakt niet uit.

Als laatste dank ik Frank. Je hebt me het grootste geschenk gegeven dat mogelijk is.

Proloog – Gesloten deuren

Een meisje kwakt haar volle bord tegen de muur. Een andere vrouw verdeelt haar eten in zorgvuldige stukjes, legt ze in een kringetje, en schuift alles op de grond. Een man schreeuwt luidkeels dat het alweer niet te vreten is. Niemand reageert, ook de staf niet. Kennelijk is het allemaal normaal. Ik kijk verbijsterd om me heen. Zit ik in een toneelstuk?

Na het eten ga ik naar het toilet. Ik zie een broodmager meisje frumelen met een touwtje. ‘Wat doe je?’ ‘Logisch, alles moet weg.’ Ze propt het in haar mond en keel en kotst alles uit.

Op de eerste verdieping laat een verpleger me mijn kamer zien. Kamer? Een zaal met tien bedden en voor iedereen één kledingkast, zonder sleutel. Voor alle vrouwen één wastafel en één spiegel. In de gang een smerige douche.

Een woest uitzijnde donkere jongen stormt op me af. ‘Jij bent de duivel! Ik wist dat de valse profeet zou komen, er staan vurige paarden klaar om je te verpletteren, gij hoer van Babylon!’

Lekker, nog wat verformfaaide bijbelteksten erbij. Maar misschien doorziet hij me, wat de duivel en de hoer betreft.

Ik ben me rot geschrokken van de afdeling: ongelofelijk smerig, volgekalkte muren, een kapot raampje. En al die gestoorde patiënten, die langs me heen kijken of me met een lege blik aanstaren. Sommigen praten wel met me, maar maken minder indruk. Een meisje met lange blonde haren fladdert als een fee door de gang, neuriënd en gekleed in alleen een doorzichtige blauwe nachtjapon. Er stormt een man uit de wc, van onderen naakt. ‘Een slang, een slang!’ schreeuwt hij. Tja, hij is fors geschapen, die slang is wel duidelijk.

Dit zijn gekken!

Hier hoor ik niet.

Maar er is geen keuze.

Ik moet de psychiatrie in, dat staat vast. Woonruimte en een baan heb ik toch niet meer. Het ziekenhuis waar ik werkte is rooms-katholiek en ik heb een doodzonde begaan.

Deze zonde heeft ertoe geleid dat er vanuit het volstreckte niets allemaal slangetjes aan me vastzitten. Ik kan me niet bewegen. Ik schrik, snap het niet; dit is onmogelijk. Een harde vrouwenstem: 'Hooft u mij?' Mens, ik ben niet doof. Maar wat raar, ik kan niet praten. Wel knikken. 'Weet u wie u bent?' Dat is eng, ik heb geen idee. Ben ik niemand? Hoe kan ik dan hier zijn? Een lichaam lijk ik ook al niet te hebben, ondanks die dingetjes eraan. Ik voel niks.

'Zo, u hebt wel geluk gehad!' Oh ja? Waarmee dan? Met dat rare afwezige lijf, die slangen, waar ben ik? Tot ik besef dat dit de intensive care is. Ik raak in enorme paniek. Maar misschien is het een droom – ik zak weer weg. Tot ik opnieuw bijkom en mijn lijf voel.

Langzaam neemt de helderheid toe. Hoe ben ik hier gekomen? Absoluut geen idee. Dat is ook eng. Ik heb altijd alles onder controle, verbeeld ik me.

De psychiater komt, een aardige, jonge man. Hij legt me uit dat ik via een forse overdosis medicijnen in het Academisch Ziekenhuis ben beland, en dat ze twee dagen met me bezig zijn geweest: maag leegpompen, reanimeren, aan de beademing, met een infuus zodat ik vocht binnen krijg en een katheter voor mijn urine. 'Maar in welke stad ben ik?' 'Utrecht.' Oh ja, daar woon ik, dat is waar.

Hij komt veel langs om te praten, om me te helpen dingen te herinneren en om te praten over hoe het verder moet. Waarom weet ik nog steeds niet, misschien was het wel een stiekeme paragnost, maar bij mij ziet hij perspectief. 'Sommigen die hier belanden, hebben geen toekomst meer. Jij wel, ik weet zeker dat je het gaat redden, maar het zal een lange weg worden, en geen makkelijke.' Wat had hij gelijk. Maar dat weet ik gelukkig nog niet.

Hij kent een goede, moderne plek voor een intensieve behandeling. Het is een therapeutische gemeenschap, Rijnland, binnen het Provinciaal Ziekenhuis in Santpoort en de eerste in Nederland. Dat klinkt al heel anders dan een gesticht of inrichting.

Dus ik ga, op 4 oktober 1972. Van de kennismaking met Rijnland word ik echter niet vrolijk. Ik had niet zúlke zieke patiënten verwacht. Maar elders – ik zou niet weten waar – is het misschien nog erger. Twee goede vrienden brengen me. Als ik mijn weinige spullen heb uitgepakt vertrekken zij, wat pijn doet. Doodalleen voel ik me, en verschrikkelijk bang. ‘Neem me in Godsnaam mee terug!’ wil ik ze naropen, ‘ik zal echt nooit nooit nooit meer snijden of slikken.’ Beetje laat.

De deur wordt achter me gesloten.

In den beginne

Bij een geboorte

Licht bij de vleet
nu jij
de wereld binnentreedt
en van de prins
geen kwaad nog weet.

Dat je vanaf je eerste kreet
tot aan je laatste ademtocht
dat licht mag toebehoren.
Zo wordt in jou
de nieuwe mens geboren.

Hein Stufkens

Aya

Dat ik besta is te danken aan de protestantse kerkgeschiedenis en aan de eigenninnige, boeiende en geïnspireerde weg van mijn moeder binnen die kerk. Anders hadden mijn ouders elkaar nooit ontmoet. Mijn moeder heeft van 1941 – ze was toen twintig – tot 1945 een dagboek bijgehouden, waaraan ze in 1985 een naschrift voor mij en mijn zus Anna heeft toegevoegd. Dit met het oog op eventuele publicatie. Dat ze precies gedurende de oorlogsperiode schreef, was toeval. Ze stopte er helaas vrij plotseling mee.

28 juli 1941. *Alzoo gaat dit een dagboek worden. Of nee, vooral géén dagboek. Want dan zou het dezelfde dood sterven als mijn vorige geschrift onder die naam. Bij een ontvlambaar type als het mijne zijn heel vaak de belangrijke dingen die je op een dag beleeft de gedachten aan een of ander geliefde persoon. En dat kan je nu één dag opschrijven, maar als het weken en maanden zoo blijft is het ‘dagboek’ wellicht geschikt als dagelijksche uitlaat, maar om later herlezen te worden – daar deugt het niet voor. Alzoo, geen dagboek, maar gebeurtenissenboek. Opteekening van dingen hier en daar, die wel aardig zijn om te onthouden. Nuttig misschien ook om leering uit te trekken. Zóóiets moet het worden. Jammer dat mijn vulpen zoo dik schrijft, maar ik heb geen betere. In vulpennen ben ik nooit sterk geweest. Had ik een goede, dan verloor ik hem acuut, of hij ging kapot. Deze is een samenstelsel van twee delen. Een nieuwe is trouwens niet goed te krijgen. Eén met gouden pen althans niet. Iedereen verwondert zich wel dat het goud nog niet ingeleverd hoeft te worden. Momenteel is koper aan de beurt. Het ziet er kaal uit, maar je went er gauw aan.*

Hoe herkenbaar: de saaiheid van een gewoon dagboek, haar ontvlambaarheid en het gedoe met vulpennen.

Ze beschrijft in dit gebeurtenissenboek ook haar kerkelijke ontwikkeling toen ze nog veel jonger was. Door het boek heen schrijft ze af en toe over oorlogservaringen. Ik kies ervoor om nauwelijks iets van

deze ervaringen te citeren en heel weinig over de complexe relatie van mijn ouders. Ik richt me vooral op Aya's religieuze vragen en dilemma's.

Mijn moeder groeide hervormd op, zoals haar vader. Ze was niet gedoopt, omdat haar moeder lid was van de Vergadering der Gelovigen, waar men niet aan kinderdoop deed. Als klein meisje zocht ze God, bladerde veel in haar kinderbijbel, maar vond Hem daar niet. In de kerk evenmin. Toen ze opgroeide, bleef ze zoeken, ook op de middelbare school. Ze ging naar het gymnasium en zat in de klas bij een paar gereformeerde meisjes. Die zeiden een keer: 'We hebben nu toch zo'n bijzondere dominee.'

Op zondagmiddag hoefde ze niet naar de kerk, dus was ze vrij om te doen wat ze wilde. Ze besloot eens te gaan kijken in die kerk. Er waren vier dominees en ze trof het: de 'bijzondere' dominee, Kees Veenhof, preekte die middag.

Nog een tijd na zijn Amen moet ik met open mond hebben gezeten. Hij had de unieke gave contact te leggen tussen jou en God en brak de hemel voor me open. Ze ging regelmatig naar diensten waar Veenhof voorganger was en kreeg persoonlijk contact met hem. Ze volgde belijdeniscatechisatie en wilde gereformeerd worden, en dus ook gedoopt. Haar vader, mijn opa, had eerst niet door dat de doop inhield dat je dan meteen gereformeerd was. Toen hij dit beseftte zei hij: 'Geen sprake van.' De zondag dat ze van plan was zich te laten dopen, deed hij de huisdeur en haar fiets op slot. *'Ik heb niet gebuild, maar gekrijst,*' staat er in haar boek. 's Avonds zei haar moeder: 'Dit kan zo niet, we gaan praten.' In dat gesprek stelden haar ouders voor dat ze op haar twintigste zou worden gedoopt. Dat vond ze veel te lang duren. Uiteindelijk kwamen ze uit op haar negentiende, al zei oma: 'Kind, gereformeerd kun je niet worden, dat moet je zijn geboren.' Aan het eind van mijn moeders leven bleek ze gelijk te hebben, maar dat is zestig jaar later.

Zodra Aya negentien was, werd ze gedoopt. Ze deed belijdenis en was vanaf toen gereformeerd.

Haar vader wilde dat ze ging studeren en ze koos voor de studie rechten in Leiden.

Op 10 mei sliep ik bij een aantal studievriendinnen in Leiden. Om half vier schrok ik wakker, door een ontzettende knal. Ik herinner me niet ooit zoo geschrokken te zijn. Ik dacht dat er een bom op ons huis was gekomen. Na de eerste knal volgden er meer. Intuïtief begreep je dat het iets met oorlog had te maken. Het geknal en gerinkel der ramen hield niet op. Op de radio hoorden we luchtwacht berichten. Zooveel toestellen daarboven, zooveel daarboven. Heinkels en Messerschmits, vooral in de buurt van Sliedrecht. Aldus was de twijfel zekerheid: oorlog. Om 4 uur liep ik naar het station. In de verte zag ik, zoowat boven Den Haag, vliegtuigen waarop geschoten werd zoodat sommige brandend neerstortten. Door de heldere blauwroze lucht vormden natuur en politiek een zeer scherp contrast.

Veel treinen reden niet meer, maar Haarlem was wel te bereiken. Daar lagen haar ouders en zusjes nog in letterlijke vrede te slapen. Eind november gingen de Leidse studenten massaal in staking, omdat Joodse hoogleraren en docenten dreigden te worden ontslagen. Vanwege de anti-Duitse houding van de universiteit werden de deuren gesloten. Mijn moeder ging toen in een ziekenhuis in Haarlem helpen de ramen te barricaderen tegen bominslagen. Ze mocht ook gewonden verzorgen. Dat werk vond ze heerlijk, veel leuker dan de studie. Na haar doop en belijdenis was ze in contact gebleven met Kees Veenhof en met hem bevriend geraakt. De verpleging trok haar na de Haarlemse ervaring zo, dat ze leerling-verpleegkundige werd in het Stads Academisch Ziekenhuis in Utrecht, de stad waar Veenhof inmiddels dominee was. Bij hem had ze een soort thuis. Van haar vader moest ze de juridische studie afmaken. Dat deed ze naast haar leven in het SAZU, waar ze intens van genoot. De oorlog heeft haar fy-

siek niet erg geraakt. Natuurlijk was er een voedseltekort, maar haar moeder stuurde bonnen. Ze vond het meest storend dat er in het ziekenhuis gymnastiek moest worden gedaan op Duitse wijze, ondanks de protesten van de directrice.

Overdag werkte ze hard en deed daarnaast de rechtenstudie. 's Avonds studeerde ze bij het echtpaar Veenhof, tante Marrie en oom

Kees voor haar. Ze beschrijft hoe hij haar in de verduisterde winterse nachten terugbracht naar het ziekenhuis, in de knisperende sneeuw, soms doorpratend over geloofszaken, soms zwijgend, lopend door de verstilte stad.

Er ontwikkelde zich ook een diepgaande relatie met de onderdirectrice, zuster Perrin, die zeer ruimdenkend was. *Ze had met een NSB-sollicitantje uitgebreid gepraat. Toen het kind ontdekte dat zuster Perrin geen NSB was, verstarde ze. Waar is dat goed voor? Waarom dat wantrouwen? Ik ben echt blij dat ze er zoo over denkt. Of oom Kees ook zoo is??* Zij en Aya praatten veel over geloof, onder andere het katholieke. *Zij meende dat ik daar niet mystiek genoeg voor was aangelegd. Wel voor de Gereformeerde leer, want ik had een dogmatische geest. Maar ik zou het wel niet blijven. Ik was aan het zoeken, dat was mijn geluk.* Natuurlijk dacht Veenhof hier heel anders over. *Ze kent haar kracht, ze is natuurlijk psychologisch zeer goed onderlegd en heel begrijpend, maar tenslotte is er bij al die moderneren een hoogmoed. God is niet boven hen, maar zooals hun geest het hen voorschrijft. En dat ze je gezegd heeft niet te geloven dat je Gereformeerd blijft, vind ik onjuist. Ze mag je overtuiging niet aanraken. Maar dat is het hem juist, ze ziet het niet als overtuiging.* Dat stelde Aya gerust; ze had het gevoel dat oom Kees over haar waakte. *Omdat hij nooit zal verdragen dat mijn wezen verloren gaat.* Toch bleek kort daarna dat de kloof tussen Aya en Veenhof diep was. *De kwestie betrof: waarom een andere te veroordeelen. Hij liet me allerlei argumenten zien, maar ik kende ze allemaal, en zei: 'Het spreekt vanzelf dat U het zo ziet, maar ik kan het niet. Het is me onmogelijk een andermands beschouwing naar de hel te verwijzen.'* Dan was ik ongehoorzaam aan het Woord, en als het zoo bleef, was mijn geloof niet echt geweest. *O heden, zoo Gereformeerd. Hij vond het laf andersdenkenden te tolereren. Ik vind er juist zoo vreselijk veel moed voor nodig. Ze zat erover in, dacht er diep over na, en concludeerde: Nu is het het beste maar wat vraagtekens te strooien.*

Later schrijft ze: *Ik begrijp wel dat hij het zoo ziet. Zijn strakke geloof móet een ander soms bekrompen voorkomen, maar hij kan niet anders. Zijn heele wezen is niet anders. En het geeft ook niet. Een glimlach heb ik ervoor.* Op een zondag kon ze vanwege haar dienst in het ziekenhuis niet naar haar eigen kerk. *Toch vond ik de Zondag 'arm', als ik niet naar de 'gemeente' was geweest. Daarom naar de Roomsche Kerk. Een korte, heel*

heldere, mooie preek. En dan die prachtige sfeer in een katholieke kerk. Buiten werd het al donker, binnen brandde in elke kroon één lamp, samen met de wierookgeur iets om dankbaar diep in adem te balen. Ik ben me goed bewust gebleven van het verschil tussen wat mij geleerd is en dit, maar toch was ik één met de mensen daar. En dan – het doel van de Zondag is God eeren, wat voor een groot deel door bidden gebeurt. Twee weken later ging ze weer gewoontegetrouw naar de gereformeerde kerk. ‘Ik heb met eenige wanhoop getracht de dienst goed te beleven. Het ging tóch langs me heen. Uit de kerk dacht ik: wat nu? Hoe moet ik nu toch echt zondag vieren? Dat wil immers zeggen: aan God wijden. Ik kon het niet laten – ben de Roomsche kerk ingegaan. De dienst was bijna afgelopen. Sommigen bleven bidden. Toen was het even doodstil in de kerk. Dat heeft me gegrepen. Hier was daadwerkelijk gemeenschap der heiligen. Waarom missen onze kerken dit aanbeddende element?’

Ze bleef bij de gereformeerde kerk, die ruim een jaar later scheurde. Op 10 augustus 1944 hield mijn oudoom, Klaas Schilder, in Leiden voor honderden mensen een gloedvol betoog over de enige ware kerk, die zich moest vrijmaken van het gezag van de gereformeerde synode.¹

De Vrijmaking was vanaf toen een feit en een kerkscheuring trok door het hele land. De ene na de andere predikant volgde Klaas Schilder. Veenhof had er heel veel moeite mee: ‘Och Aya, moet ik nu mijn schapen achterlaten?’ Hij ging toch mee. De vrijgemaakten beschouwden zich als leden van de enige ware kerk en trokken fel van leer tegen de ‘synodalen’.

Vóór de Vrijmaking hebben mijn ouders elkaar leren kennen, natuurlijk dankzij het feit dat zij gereformeerd was. In 1941 was er een CSB-congres (de Christelijke Studenten Bond), en na een lang ge-

1. De achtergronden zijn te ingewikkeld en te lang om hier te beschrijven. Bovendien heeft Jan Veenhof (theoloog, zoon van Kees) daar in 2005 al over geschreven in een boek van ons samen, *Van Vrijmaking tot bevrijding*, waarin hij gedetailleerd beschrijft hoe deze Vrijmaking tot stand kwam. Het ging om veel meer dan de doop (het theologische conflict waar het uiteindelijk om draaide), er waren ook politieke achtergronden.

sprek met zuster Perrin mocht Aya daarheen. Zij had voornamelijk oog voor Veenhof, maar mijn vader had waarschijnlijk al een oogje op haar. Ze hield in een lunchpauze een feministische korte speech over de positie van meisjesstudenten. Of hij dat waardeerde is de vraag, maar het bleef hem wel bij.

In 1942 was er weer een congres en toen is de vonk overgesprongen. Nou ja, een vonkje, want ze hebben er nog jaren over gedaan, met tussentijdse breuken en veel discussie, voor het echt wat werd.

Toch leek er al iets in haar verankerd, een zeker weten. Tussen andere dingen in haar boek door staat er soms heel eenvoudig: *Ik houd van Herman.*

Die andere dingen waren overigens niet gering, al schrijft ze er nuchter en constaterend over. Ze kreeg toxische difterie en was vijf maanden ziek. Op 12 februari 1944 werd het vastgesteld. Ze had meer dan veertig graden koorts. *Het leek me niet geheel onmogelijk dat ik zou doodgaan 's avonds, maar ik was er heel rustig onder. Zondag 1 van de catechismus hield ik in gedachten. Het was half een teleurstelling toen de temp 's nachts gezakt bleek. Ik had me op het doodgaan ingesteld.*

In die tijd, voor de vaccinaties, overleed vijf procent van de difterie-

patiënten. Dat ze dacht dat dit ook haar zou kunnen gebeuren, was niet vreemd. Ook heeft ze er een myocarditis aan opgelopen, een ontsteking van de hartspier. Die kan levenslang een rol spelen en tot hartfalen en hartstilstand leiden, maar daar heeft ze zich nooit druk over gemaakt.

Iets later staat er: *Gebouw 3 is gebombardeerd, in de twintig doden. Nu gaan we evacueeren naar het Diaconessenhuis.*

Ze keken uit naar de bevrijding van Utrecht, die lang op zich liet wachten. Met maar weinig te eten en vaak zonder elektriciteit en water. Ook laconiek beschreven. Dan volgt met vierdubbele onderstreping:

4 mei. *Vanavond kwam het bericht door van de algehele capitulatie.*

We gingen zoo snel mogelijk de straat op. Overal de oranje gloed, en vooral het schitterende rood-wit-blauw van de vlaggen. Ik heb nooit zóó zien vlaggen. Het was overstelpend.

Maandag werd het nog jubelender. De Dom ging vlaggen, de klokken luiden – wat een prachtige ontroering gaf dit tezamen met het denken aan het woord ‘vrede’. ’s Middags kwam een onafzienbare rij tanks en jeeps binnen. Ik ben op de voorkant van een auto geklommen en heb later nog op een tank gezeten. Dat was erg warm.

’s Avonds ging ik langs de singels naar huis. Het was een zwoele zomernacht met veel sterren. De boomen stonden roerloos, het water lag spiegelglad, alles geurde.

Wat mijn ouders betreft: het heeft niet veel gescheeld of ze waren niet getrouwd. Herman is tussendoor verloofd geweest met een ander meisje, Aya schreef een jawoord aan een vriend, ook theoloog, die haar ten huwelijk had gevraagd. Na het posten van de brief kreeg ze zo’n onrustig gevoel, *ik voelde me als een rat in de val*, dat ze naar het postkantoor ging om te vragen of die brief kon worden teruggehaald. ‘Nou mevrouw, dat is wel een speld in een hooiberg.’ De speld is gevonden. ‘Anders had jij hier niet gezeten,’ zei ze eens.

Op 7 augustus 1945 was de afloop tussen Herman en Aya nog erg onzeker.

Haar laatste zin is: *Ik ben benieuwd wanneer we elkaar weer zullen zien.*

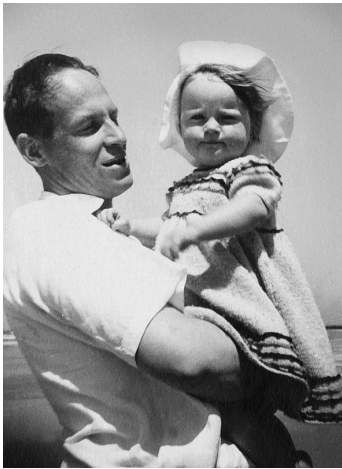

Moedertje

‘Het was dinsdag, want we aten andijvie,’ zei mijn moeder, toen ik haar naar mijn geboorte vroeg. ‘En ik kon nog net naar de groenteboer.’

Ik scheen haast te hebben deze wereld binnen te treden. Terwijl mijn vader in de keuken water stond te koken, riep de verloskundige: ‘Dominee, dominee, kom gauw! Het komt eraan!’

Die snelheid is wel verklaarbaar, want ik had hier veel te doen.

In 1947 trouwden mijn ouders en na Arnold werd ik in mei 1949 geboren. Van mijn heel vroege jaren herinner ik me vrijwel niets. Er wordt wel gezegd dat dat duidt op traumatische ervaringen, maar daar geloof ik niks van. Op foto’s zie je een pittig vrolijk dametje, dat zich duidelijk de kaas niet van het brood laat eten – of in mijn geval kersen. Ergens heb ik van die leuke twee-aan-een-steeltje kersen in mijn hand, die je achter je oren kunt doen. Een vriendinnetje wil er ook graag wat van.

Geen sprake van, zeggen mijn felle ogen. Er zijn mooie foto’s. Eentje waarop mijn vader me optilt – zoals hij naar mij kijkt, zo liefdevol. Een aantal waarop is te zien hoe vredig Arnold en ik samen speelden; hij heette Baas, ik Puck. Op een zandhoopje van tien centimeter strekte ik een keer mijn armpjes naar hem uit, en hij hielp me zorgvuldig naar beneden.

Mijn vader was voorganger in de Janskerk. Omdat ik zo goed stil kon zitten, mocht ik al voor mijn derde mee. Een van de eerste keren viel

het licht uit en op de kansel werden drie kaarsen gezet. ‘Een, twee, drie, nou is papa drie jaaw,’ sprak ik luid. In diezelfde tijd ontpopte ik mij ook als een niet echt zachtaardig meisje. Een vriendelijke mevrouw achter mij tikte me op mijn schouder en vroeg: ‘Aaltje, wil je een pepermuntje?’ Ik draaide me om en siste vinnig: ‘Sst, je mannie prate in de kerk.’

Aan die kerkdiensten heb ik vage, maar geen slechte herinneringen. Misschien omdat ik gefascineerd was door de sfeer – het is een prachtige kerk –, misschien omdat ik trots was op mijn vader, die op de kansel toch een trapje dichterbij God stond. De inhoud van de preken drong natuurlijk totaal niet door me door.

Later, rond 1954, begon zich tussen mijn ouders een kerkelijk of religieus meningsverschil af te spelen. Ze kozen verschillende kanten in een kwestie die twaalf jaar later een rol zou spelen in een kerk-scheuring. Mijn vader hamerde elke zondag op het bestaan van de enige ware kerk. Hij was een fervent aanhanger van zijn oom, Klaas Schilder. Op maandag kwamen er dan gemeenteleden aan de deur: ‘Dominee, wij zijn de kerk, u moet ons over het *evangelie* preken.’ Aya vertelde later: ‘En je vader, beminnelijk en beleefd als hij was, knikte vriendelijk.’ De bezoekers gingen tevreden naar huis, maar de volgende zondag was het precies hetzelfde.

Mijn moeder had toen al genoeg van dat fanatieke gedoe over de ware kerk en wilde hele andere dingen horen, in elk geval over Christus, Jezus en contact met God. Mijn ouders hebben er veel over gediscussieerd, maar er nooit ruzie over gemaakt, ook later niet.

Als klein meisje ontging mij dat. Overdag speelde ik en ’s avonds sliep ik. Pas veel later zou ik worden geraakt door de pijn van dit onoverbrugbare verschil van mening over wat voor beiden de kern van hun bestaan vormde.

Toen ik vijf was werd Beppie geboren. Dat was in het jaar waarin mijn vader werd benoemd in Kampen, als hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool. Hoewel alles moet gaan zoals het gaat, heb ik wel eens gedacht: was dat maar nooit gebeurd. Hij was, afgezien van zijn preken over de ware kerk, een goede, empathische

pastor, een echte herder, maar hoogleraar? Mogelijk dacht hij dat hij zijn oom zou moeten evenaren, maar dat kon niet. Klaas Schilder was briljant, summa cum laude afgestudeerd en een begaafd spreker. Zachtzinnig, zoals mijn vader, was hij echter niet.

Naast de zware baan kwamen er ook nog zes kinderen bij. Natuurlijk is wel gezegd dat dat moest van de kerk: 'Gaat heen en vermenigvuldigt u.' Maar dat was niet de reden voor die kinderschare. Mijn moeder wilde tien kinderen, al vanaf haar dertiende.

Die kinderen kreeg ze erg makkelijk. Op Guusje, de derde, na werden ze allemaal thuis geboren, moeiteloos. Toen ik eens vroeg hoe dat nou was, steeds zwanger zijn, zei ze laconiek: 'Och, dat was gewoon een pakje dat je meedroeg.' Eenmaal een tweedelig pakje. Voor Guusje ging ze naar de kraamkliniek 'Het Ooievaartje', om het eens uit te proberen. Dat beviel niet zo, dus de rest, ook de tweeling, werd gewoon thuis geboren.

Voor haar vruchtbaarheid had ze een eigen theorie, namelijk de zogenaamde konijneneisprong. Dat houdt in dat het ei springt tijdens het vrijen, niet bij je ovulatie. De tweeling is dan ook uit twee verschillende concepties, met ongeveer twee weken ertussen, ontstaan, wat de huisarts uit de placenta's afleidde. Dus het gebeurde niet volgens een normale cyclus, terwijl Aya regelmatig menstrueerde.

Hoe dan ook, ze kreeg de door haar gewenste tien kinderen. Zeven zonen en drie dochters à la Job. Na de vijfde en de tiende kreeg ze ook nog een miskraam, dus ze was elf keer zwanger. Mijn vader wilde ook graag veel kinderen, maar in feite kon hij de drukte en de aandacht die wij vroegen niet aan. De combinatie van het grote gezin en de veeleisende baan viel hem zwaar. Daarnaast preekte hij ook nog regelmatig in een gemeente zonder dominee, wat betekende dat hij drie dagen weg was, omdat hij op zondag niet mocht reizen.

Ook voor mij is in Kampen alles veranderd. Door Anna, het tweede zusje en door de vijf broertjes, Thomas, Hans, Emie, Hermanjo en Ezra.

Ik heb het stadje, hoe mooi het ook is, nooit prettig gevonden. Het heeft drie prachtige poorten, de hoog oprijzende, van verre zichtbare

Nicolaas- of Bovenkerk, het eeuwig stromende water van de IJssel, de eindeloze weilanden rondom, maar ook een donkere, broeierige sfeer. De vele kerktorens zijn tekens van een historie vol religieuze strijd. Brave burgers, geen vuile was buiten, onzichtbaar wat zich achter voordeuren afspeelde.

Dat gold eveneens voor ons statige herenhuis. Het herbergde een geheim.

Zichtbaar was natuurlijk de horde kinderen. Ik kreeg als oudste dochter een flink aandeel in de verzorging toebedeeld; ik werd een klein moedertje. Dat was niet zielig, maar vanzelfsprekend.

Aya kon huishouden en opvoeding moeilijk in haar eentje aan. Werksters stuurde ze al gauw weg, omdat ze boven boekjes lagen te lezen, of onder de bedden zwabberden zonder eerst te zuigen. Dus hielp ik mee: wassen en de kinderen verzorgen. Die was, oh, die was. De eindeloze dagelijkse luiers. Op een bepaald moment hadden we vier luierkinderen tegelijk, want het zesde kind was laat zindelijk, daarna kwam de tweeling, en toen het negende.

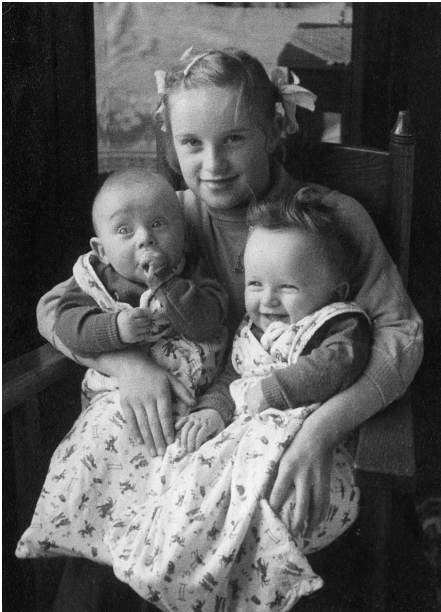
We deden alles in één grote ketel en die ging op het gas om te koken. ‘Aya’s was wordt *jaeger*,’ zei een tante – een woord dat niet veel meer

wordt gebruikt, het zit tussen grijs en beige in. Want mijn moeder deed alle kleuren bij elkaar, wel zo makkelijk, zeker voor iemand die niets om kleren gaf.

In mijn herinnering was die ketel een meter hoog, maar dat kan natuurlijk niet, want hoe krijg je die vol met water het gasstel op en af? We hadden geen wringer, dus wij wrongen samen de was uit en hingen die aan de lijn. 's Zomers aan de lijnen buiten en 's winters op een rekje rond de kolenkachel en op zolder. De geur daarvan kan ik zo oproepen: hout, stof, oud. Moeilijk te omschrijven, maar ik vond het erg lekker ruiken. Ook aan het rekje om de kolenkachel heb ik leuke herinneringen: knus en warm. We speelden verstoppertje in die kamer.

Af en toe werden we verwend met broodpap. Die maakte mijn vader soms, van de broodkorstjes die mijn moeder niet mocht of kon eten, omdat ze ziek was. Hij kookte melk, maakte van de vellen en het brood een papje met bruine suiker en kaneel – een traktatie. Ook heb ik warme herinneringen aan hoe ik in de winter 's avonds laat de grote, ovale tafel dekke voor het ontbijt. De lange, bruine gordijnen dicht, twaalf borden en lepels op die tafel, een pak Brinta, margarine en suiker. Dan hoefde 's morgens alleen de melk nog te worden gekookt, want het was al druk genoeg met het verschonen en kleden van alle kinderen.

Ik heb zelf het kind-zijn voor een deel gemist. Mijn moeder had me nodig, terwijl ik als kind haar natuurlijk net zo hard nodig had. Maar wat wil je, met zo'n schare nakomelingen. Toen ik tien jaar geleden een oud fotoboek bekeek, ging er een warme golf door me heen: wat was ik dol op ze. Die zorg was dus niet echt een opgave, al was het een vrij zware klus. Zwaar was het ook in praktische zin, met Hansje en Emie, de tweeling. En komisch. Als ik een van hen verschoonde op het bed van mijn ouders, liet nummer twee zich aan de andere kant er vanaf rollen. Ik liep snel om het bed heen, maar dan deed de eerste het weer. Op een goed moment heb ik mijn vriendin Elly gevraagd me te helpen. Toen ging het beter.

Wat een vreugde toen we van Aya's ouders een centrifuge kregen! Omdat ik de was deed mocht ik hem ook gebruiken. Dat ging niet altijd goed. Op zondagmorgen bleef ik thuis terwijl de rest ter kerke ging. Ik paste op de jongsten, ruimde de tafel af, deed de afwas en de was. Op een ochtend had ik de centrifuge te vol gestopt, dus dat ding danste de hele keuken door. Ik raakte in paniek en bedacht pas na een paar benauwde minuten dat ik de stekker uit het stopcontact

moest trekken. Gelukkig was het apparaat nog heel.

Behalve mijn ouders en de nieuwste baby sliep iedereen op de tweede verdieping. In de winter moest ik 's avonds twee lange trappen op, mijn armen vol met kinderen en kruiken. Ook dat was mijn taak, evenmin een kruis. Het was gewoon zo.

Eenmaal per week poetsten de oudsten alle schoenen. Van mijn vaders schoenen moest ook het stuk tussen hak en voorvoet zorgvuldig worden geboend, voor als hij het trapje van de kansel op ging. Een detail waar we nu nog vaak om moeten lachen. Dat lijkt me bij andere predikanten geen gewoonte, maar mijn vader was nu eenmaal heel precies. Daarom waren al die kinderen voor hem te veel, hoeveel hij ook van ons hield. Dan lukt het niet meer alles netjes en op orde te houden, het wordt gewoon een bende.

De chaos kon mijn moeder niet veel schelen. Ze deed wat nodig was, en dat was veel, maar als tijdens het avondeten een aantal kinderen letterlijk in de gordijnen klom, schaterde zij het uit. Ik was minder laconiek. Tijdens haar kraambedperiodes, wanneer ze ziek was of na de twee miskramen was het vooral mijn taak, met enige hulp van mijn broer Arnold, om de boel in het gareel te houden. Pfff.

De zwaarste taak was het beheren van de portemonnee, toen Aya

na haar tweede miskraam een week naar Enschede ging. Wij waren relatief arm, omdat de vrijgemaakte Hogeschool weigerde subsidie aan te nemen, zodat ze vrij konden zijn en blijven. Geen controle van buitenaf. Het salaris van mijn vader was zodoende aan de lage kant, en dat met zo'n groot gezin – geen vetpot.

We hadden een mooi houten doosje met dubbeltjes voor de collectes in de kerk en daarnaast die huishoudelijke portemonnee. Ik telde zorgvuldig wat nodig was voor de boodschappen en hield zelfs wat geld over. Bij Aya's thuiskomst kreeg ik een verzilverde armband in de vorm van een slang, met groenglazen oogjes. Nee, die slang had geen diepere betekenis, hij was sterk afgeprijsd omdat er een krasje op zat.

De kerk was voor mij geen bezoeking. Ik weet niet meer wie er dan 's morgens thuisbleef, maar ik ging vaak twee keer. De diensten waren wel lang, zeker wanneer er Avondmaal werd gevierd. Dat gebeurde minstens vijf keer per jaar, met een enorme rij tafels achter elkaar. En voordat iedereen brood en wijn op had...

We hadden een vaste plek in de kerk, op de achterste bank van een zijbeuk, in de hoek. Het was fijn om naast mijn moeder te zitten, tegen haar warme jas, en haar te horen zingen. Ze had een prachtige stem. Het uiterste hoekje was ook favoriet, daar mochten we om beurten zitten. Dat plekje was te koop, voor een kwart pepermuntje. Iedereen kreeg één pepermunt – King natuurlijk; Wilhelmina was rooms-katholiek – en die kon je met enige kracht in vieren breken.

Het waren niet in de eerste plaats de kerkdiensten die mij schuldbesef, zondigheid en angst voor de hel hebben aangeleerd, het waren veeleer de catechisatie en die ellendige formulieren 'van Enigheid'. Maar ook de frase bij de doop: 'dit kind, in zonde ontvangen en geboren...' Er werden vaak kinderen geboren, dus ook dat hoorde ik veelvuldig. En of preken nu wel of niet nadruk legden op Gods liefde, onze verlossing en bevrijding, de kern van de christelijke boodschap bleef toch altijd: zonde en schuld. Met daaruit door de eeuwen heen voortvloeiend angst voor de hel.

Mijn vader gaf Arnold en mij huiscatechisatie en Hebreeuws toen ik zeven was. Die catechisatie stemde niet vrolijk, maar het Hebreeuws

was leuk. Ik heb het rode boek nog, met tekeningen van Rachel en David, en woordjes erbij van mijn vader. Al snel kende ik het Hebreeuwse alfabet. Ik moest dat als kunstje opvoeren als er bezoek was. ‘Alef beth gimmel daleth...,’ het is er nooit meer uitgegaan. Tijdens dat bezoek werd ik ook geprezen voor mijn huiselijke arbeid: ‘Aaltje werkt zo hard.’ Dat heeft me geleerd dat ik de moeite waard ben om mijn harde werken, niet om wie ik ben.

Ik werd ook wel uitgelachen, dan voelde ik me stom en kinderachtig. Kennelijk heeft iemand een keer melk op mijn haar gegooid, want er is een Sinterklaasgedicht van mijn vader, bij een schilderijtje met twee lachende kindertjes: ‘Als de melk over je hoofd vloeit, en je snuit op huilen staat, kijk dan goed naar deze plaat.’

Zoals veel gereformeerde kinderen ben ik opgeleid in perfectionisme. Op school kon je voor ‘psalmversjes opzeggen’ een tien halen, dus een negen was onvoldoende. Gedrag, vlijt en netheid: het maximum was een acht, dus een zeven was fout. Ik was altijd bang iets verkeerd te doen en raakte innerlijk verkrampd.

Die verkramping kwam mede door het geheim in dit grote huis.

Op de tweede verdieping bevond zich een tussenkamertje, tussen de slaapkamer van mijn ouders en de studeerkamer van mijn vader. Geen ramen, geen licht. Daar begon mijn vader zijn kinderen te kastijden. De eerste keer kan ik me niet herinneren, maar het moet zijn geweest of de wereld verging, een aardschok. Mijn zachte, lieve vader, veranderd in iemand die je pijn deed, een strenge, straffende, ontoegankelijke man. Op de kansel was hij ook zo. Dan herkende ik hem niet. Maar hier, thuis, met hem alleen? Hij deed het ongetwijfeld om ons te leren wat zonde en schuld was, er is tenslotte een bijbeltekst die dat ondersteunt: ‘Kastijd uw zoon, zolang er nog hoop is’ (Spreuken 19 vs. 18).

Mede om mijn vader te beschermen, vertelde ik het niemand. We waren een vrolijk gezin, maar dit was er ook. In dit huis met die lange, donkere gang, een griezelige kelder vol pissebedden en meer enge beesten, waar wij de kolenkit moesten vullen, was ook dat verborgen kamertje. We spraken er onderling niet over, ik in elk geval niet, zeker niet met de buitenwereld.

Frappant was dat er boven de deur van zijn studeerkamertje een borstbeeld stond van Willem de Zwijger, dat leek te zeggen: ‘Spreekt hier niet over.’

Het was zelfs zo’n groot geheim, dat ik er later in Santpoort, en ook daarna nooit over heb gepraat, behalve met een hele bijzondere therapeut, in 1991. Daarmee maak je therapie natuurlijk onmogelijk. Het was echter niet alleen schaamte waardoor ik er geen woord over uit mijn mond kreeg, maar ook dat geheim. Ik wilde verborgen houden dat men zo iets over hem wist. Is het de loyaliteit die kinderen hebben ten opzichte van ouders? Bovendien had ik ergens in mijn kleine lijfje een soort vaag medelijden met hem. Ik weet niet waarom, maar herinner het me wel. Het was niet omdat hij soms zei dat het hem meer pijn deed dan ons. Dat vond ik een vreemde uitspraak, want wie er echt pijn leed, was wel duidelijk. Ik was bang voor dat deel van hem én hield van mijn vader.

